

Hildegard von Bingen II (2014)

‘Der Mensch ist gewaltig an Kraft seiner Seele’

Sieth Delhaas

Oecumenische Werkgroep Diepenveen, 16 januari 2014

Waarom heeft de Oecumenische Werkgroep Diepenveen deze avonden georganiseerd?

Voordat we op deze tweede avond Hildegard zelf zoveel mogelijk aan het woord laten, wil ik herhalen wat ik aan het begin van mijn eerste lezing aan u voorlegde: Waarom sta ik hier te vertellen over Hildegard van Bingen, een vrouw die tien eeuwen geleden leefde?

De Oecumenische Werkgroep Diepenveen nodigde mij uit in de verwachting dat ik met mijn lezing iets zou kunnen bijdragen aan het thema waarmee de werkgroep dit winterseizoen bezig wil zijn, namelijk met de religieuze begrippen *gebed* en *meditatie*. Aan die beide, gebed en meditatie zullen *hart*, *hoofd* en *handen* van de mensen die van dat programma mee willen doen, uitdrukking gaan geven.

Bidden, zegt de aankondiging van het winterprogramma is ook stilte, meditatie en mystiek. Voor dat laatste zouden we wellicht bij Hildegard von Bingen moeten zijn.

Ik heb in mijn lezing van 12 december jl., het leven van Hildegard vooral willen verbinden met de tijd waarin haar geestelijke erfenis ontstond. Dus de geschiedenis waaruit zij voortkwam - waaruit wij ook voortkomen. En de tijd waarin wij leven en welke geestelijke erfenissen wij hebben.

Ik verwees toen ook naar een ander punt uit uw winterprogramma, dat binnenkort begint: het boek van emerituspredikant Carel ter Linden, dat gaat over zijn twijfels bij het christelijk geloof van vandaag na een decennialange carrière in de Protestantse Kerken in Nederland. Hij stelt vragen waar veel gelovigen in onze tijd al zo'n halve eeuw openlijk of verborgen mee worstelen. Door die vragen, waarop deze 'twijfelaars' van de diverse kerken alsmaar geen antwoord krijgen of vinden, verlaten steeds meer mensen de kerk.

In zo'n tijd van twijfel leefde ook Hildegard. De mensen van wie we weten dat ze moeite hadden met de leer van het christelijk geloof, waren toen vooral geleerden: geestelijken, filosofen, mensen die zich in de klassieke studies hadden verdiept.

Hier wil ik de draad vandaag oppakken.

Hildegard aan het woord

Hoe pakt Hildegard de twijfelaars aan? Daarvoor gaan we naar hedendaagse vertalingen van haar eerste boek *Scivias*.

Allereerst geef ik een verwijzing naar een vertaling van Hildegards eerste visioenen door frater Henri Boelaars o.s.b. van de Sint Willebrordsabdij Slangenburg in Doetinchem. Hij werkte vele jaren aan zijn commentaar op de miniaturen uit de *Scivias* en dit werd in 1984 uitgegeven. In 2012 verscheen een nieuwe vertaling van *Scivias*. Mieke Kock-Rademakers is

hier verantwoordelijk voor. In haar vertaling en dat is voor mij belangrijk, blijft ze, in tegenstelling tot Boelaars, heel dicht bij Hildegards eigen tekst. In deze vertaling hoor ik Hildegard als het ware struikelen over haar eigen woorden door wat ze in haar eerste visioen allemaal te horen en te zien krijgt. Het is fascinerend. Daarin horen we dat ze in de visioenen God zelf als haar leermeester ervaart. Ze heeft geen aardse leermeesters meer nodig.

Kock-Rademakers schrijft dat in de *Scivias* geleidelijk aan duidelijk wordt hoe Hildegard zich van ongeletterde (*indocta*), onder Gods leermeesterschap, ontwikkelt tot een gezaghebbende (*docta*), een verkondigster van Gods Woord.

Hoe heeft Hildegard haar werk kunnen doen?

Op 6 oktober 2012 riep paus Benedictus de XVIe Hildegard von Bingen uit tot kerklerares. Zij is daarmee, na Teresa van Avila, Catharina van Siena en Theresia van Lisieux, de vierde vrouw die deze eretitel ontving. Deze titel is weggelegd voor 'heiligen die door hun leven en geschriften een bijzondere bijdrage hebben geleverd aan de katholieke kerk', zegt de aankondiging bij die uitroeping tot kerklerares

Na die uitroeping tot kerklerares komt er veel meer wetenschappelijk onderzoek naar haar geschriften. Daaronder is dat van Jeroen Deploige *In nomine femineo indocta*,

Kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen, bijzonder interessant. Deploige deed onderzoek naar het kennisprofiel en de ideologie van Hildegard. Hij keek bijvoorbeeld naar waar ze het meest aan hechtte: aan het nieuwe of oude testament of aan de kerkvaders? De uitkomsten van zijn onderzoek heeft hij voor zijn lezers gedigitaliseerd.

Door onderzoek te doen naar Hildegards werken plaatst men haar tussen geleerde mannen van voor haar tijd en van tijdgenoten. Eén daarvan is kerkvader Augustines, waarop zowel de katholieke kerk als de protestantse traditie nog steeds hun theologie baseren, om zoveel mogelijk waarheid of geloofwaardigheid te garanderen voor hun theologie. In die theologie kwam tot halverwege de 20^e eeuw geen vrouw voor.

Hildegards optreden is dus ook belangrijk om deze ongelijkwaardige man-vrouwverhouding te laten zien en zo nodig op te heffen. Het hedendaagse onderzoek is emanciperend voor Hildegards werk en het geeft haar positie in de geschiedenis, de theologie, de filosofie en andere terreinen waarover ze schreef, meer gewicht.

Tegelijkertijd is Hildegard, zoals het normaal was 12^e eeuwse vrouw, zelf overtuigd van haar óngelijkwaardigheid als vrouw tegenover mannen. Zij benadrukt dat ook in haar teksten.

Dit hangt samen met de strikte indeling in haar tijd van de samenleving in drie standen: de geestelijkheid, de adel en de boerenstand. Hildegard zelf heeft een dubbele status: zij behoort tot enerzijds de geestelijke en anderzijds tot de adellijke stand. Niettemin betekent het vrouw-zijn daarin altijd: ondergeschiktheid aan de man.



Haar 'indocta', dus ongeletterd-zijn en haar vrouw-zijn belemmerden haar de toegang tot de artes liberales, het toenmalige onderwijs op universitair niveau.

Dat betekent dat ze geen feilloos Latijn spreekt en schrijft. Dat zegt ze ook zelf. Maar dat hoeft ook niet. Evenmin hoeft zich daarover te verontschuldigen, want ze heeft het niet geleerd.

Met zichzelf *indocta*, ongeleerd, te noemen, onderschrijft ze haar achterstand bij de geleerden van haar tijd. Tegelijkertijd gebruikt ze haar indocta-zijn ook als troef: háár manier van uitleggen van de bijbel was in tegenstelling tot die van de geleerden, van een andere orde. Haar manier was een rechtstreeks 'bevel des hemels'. Door haar hemelse opdracht kan ze steeds opnieuw naar die opdracht verwijzen. En wie heeft daar van terug?

Intussen worden haar 'doorgevingen' in perfect Latijn op papyrus gezet. Dat doet haar biechtvader Volmar, die ze al jaren kent en die zelf een zeer geleerd man is. Hij heeft bovendien haar goddelijke opdracht zeer serieus genomen.

Mijn eigen gedachten bij het lezen van de Scivias kwamen hier op neer:

- en deze vrouw was dus al die eeuwen, totdat haar medezusters in de jaren vijftig van de vorige eeuw het onderzoek naar haar startten, in handen van alleen maar mannen die over haar schreven, oordeelden en onderzoek deden naar al haar ongelooflijke ervaringen!



Hedendaags onderzoek

Uit het onderzoek van Deploige blijkt nog meer. Bijvoorbeeld dat 'Hildegards bijbelvastheid niet onderdoet voor dat van haar geleerde tijdgenoten. Ondanks haar gebrek aan een klassieke *artes*-opleiding en ondanks haar zelfverklaarde *indocta*-zijn, past haar vertrouwdheid met de bijbel volledig binnen het patroon van de intellectuele elite van haar tijd.'

Interessant in het boek van Deploige is ook zijn toelichting op het feit dat het in de vroege Middeleeuwen gebruikelijk was, dat machthebbers zoals Karel de Grote (742-814) zich graag met oudtestamentische grootheden vergeleken als Koning David, en Lodewijk de Vrome (circa 840) met koning Salomo. In onze tijd hoorden we dat de overleden Nelson Mandela vergeleken wordt met de nieuwtestamentische Jezus van Nazareth.

Invloeden van de tijd

Vanaf de 11^e eeuw wordt het bijbelse Oude Testament minder populair en neigt men meer naar het Nieuwe Testament met een streven naar een nieuwe, meer creatieve en persoonlijke godsbeleving. Om het nog maar eens te benadrukken: nog steeds gaat het dan over dat deel van de bevolking dat grotendeels bestaat uit de adellijke wereld en daarnaast een heel voorzichtig opkomende burgerij. De rest, de boerenstand was daarin buiten beeld.

Waardoor ontstaat die belangstelling voor het Nieuwe Testament? Er is een pauselijke hervormingsbeweging op gang gekomen die gevolgen heeft voor het politieke en religieuze

leven. Het theocratische pausdom begon zich te beroepen op het nieuwtestamentisch boek Mattheus, hoofdstuk zestien en wel op de belofte van Christus aan Petrus als de steenrots waarop hij zijn kerk zou bouwen.

Er kwam een verandering naar een meer creatieve en geïndividualiseerde godsbeleving. Het christen-zijn krijgt daardoor meer diepgang. Ook individuele christenen kunnen er naar streven zich het christelijke waardesysteem van het Nieuwe Testament eigen te maken. Deploige toont in zijn boek dat ook Hildegard meer en meer verwijst naar en citeert in haar *Scivias* uit het Nieuwe Testament; daaruit zou kunnen worden aangetoond dat de in die tijd opkomende ‘verinnerlijking’ ook bij Hildegard plaatsvindt en dat deze blijkt uit haar bijbelinterpretatie en godsbeleving.

Er komt een tendens om een *vita apostolica* te leven, een leven van een *persoonlijk engagement*. Ook hier: we spreken dan wel over wat er gebeurt binnen de klerikale wereld. Burgers zijn er nog nauwelijks. Om een voorbeeld te geven hoe ongelijktijdig dit over de christelijke landen is verdeeld: twee jaar na Hildegards overlijden wordt in 1181, de latere heilige Franciscus geboren in Italië. Hij is de zoon van een koopman. Franciscus wordt geboren in een heel andere wereld dan Hildegard. In een wereld van stadsstaten, dus steden waar het begin van de burgerij al lang op gang is gekomen.

Opdracht

Deploige wijst erop dat Hildegard zichzelf meer en meer als profetes ervaart. Hij merkt dit aan uitdrukkingen in haar werk als: opdracht, ‘roep’ en ‘ik hoorde een stem uit de hemel...’.

Al dit meer en meer naar buiten komen met haar oproepen aan de wereld, betekent dat Hildegard vanaf haar 42^e jaar iets moet gaan doen met haar visioenen.

Deploige constateert dat in die visioenen een duidelijke deugdenleer zit verpakt, die zij, en ik citeer: ‘verkleed als een profeet, maar handelend als een apostel, aan de man tracht te brengen.’

De *Scivias*, in het Nederlands gezegd, ‘Ken de wegen’, laat enerzijds zien op welke manier Hildegard zelf, als non, product is van het twaalfde eeuwse bekeringsoffensief, maar het boek met haar visioenen laat ook zien hoe zij als persoon of individu heeft bijgedragen tot de spirituele ontwikkelingen in haar omgeving. In de eerste plaats van haar nonnen. Er waren niet minder dan vijftig hoogadelijke vrouwen in haar eerste klooster op de Rupertsberg. Het aantal in het latere klooster, dat in de jaren zestig van de 12^e eeuw werd gesticht en dat bestemd was voor niet-adellijke vrouwen, zal niet veel lager zijn geweest. We mogen evenmin vergeten de invloed van haar leven op de mensen uit haar buurt die bijvoorbeeld voor geneeskundige hulp of pastorale zorg naar haar klooster kwamen, degenen die tot de laagste stand behoorden: boeren, zwervers, prostituees, marktlui en dergelijke.



Godskrachten

Deploige laat de lezer zien dat in Hildegards profetische boodschap een duidelijke deugdenleer zit verpakt. Als protestant ben ik niet zo erg opgevoed met het begrip deugden. Meer met waarden, plichten en taken. In de *Scivias* geeft Hildegard de deugden de veel betekenisvollere naam van *godskrachten*.

Ze heeft van die godskrachten een heel systeem gemaakt, waarmee de mens in zijn/haar leven aan de gang zou moeten. In haar visioenen worden die godskrachten uitgebeeld in vrouwelijke figuren.

Christelijke deugden hebben, volgens de filosofe Susan Neiman (* 1955)) een veel diepere betekenis dan de 'heidense deugden uit de voorchristelijke tijd'. Neiman zegt: 'ze staan niet alleen voor morele kwaliteiten, maar meer nog voor goddelijke krachten, die enkel onder menselijke gedaanten verschijnen omdat ze ook de menselijke actie machtigen. Hun morele betekenis is ondergeschikt aan hun goddelijke ontologische kracht.' Of zoals de deugden het in de *Scivias* zelf uitdrukken, zoals ze stem krijgen in de stem van God die Hildegard hoort:



*‘Wij zijn de krachten van God
En wij blijven in God
Wij vechten voor de heerser van de heersers
En scheiden het kwade van het goede.
Want wij verschenen bij de eerste strijd,
Waar wij overwinnaressen werden
Toen hij die boven zichzelf wilde vliegen te pletter stortte.
Laten wij ook nu vechten
Om hen die ons aanroepen te steunen
En de duivelse kunsten te vertrappen
En om hen die ons willen navolgen
Naar zalige verblijven te leiden (Scivias III, 13, 9)*

De redding van de mensheid diende volgens Hildegard duidelijk gerealiseerd te worden vanuit een samenwerking tussen God en mens.

Hier ergens ligt voor mij de link met een andere uitspraak van Hildegard die ik boven de aankondiging van deze avonden heb gezet: *‘Der Mensch ist gewaltig an Kraft seiner Seele’*. Mijns inziens ontstaat er, als ik naar Hildegard luister, zo een heel andere theologie. Hoeveel kansen een mens heeft bij haar God. Enorm. Hoe God met mensen samenwerkt. Heel anders dan de kerken en hun theologie de mensheid heeft toevertrouwd.

Dat kan ook niet anders, want Hildegard profeteert vanuit het besef dat ‘diegenen die de taken hebben in de kerk gevangen zijn in eigen hoogmoed, die zich alleen verlaten op eigen wijsheid’.

Doorgeven

U herinnert zich uit mijn eerste lezing van december 2013, dat de Benedictijnse regel en de dagindeling daarin voor de zusters en monniken bestaat uit afgewogen fases van acht uur liturgie, 8 uur werken en 8 uur rusten. Juist die liturgische diensten spelen een grote rol in het doorgeven van Hildegards profetische taak. De liturgie werd en wordt grotendeels gezongen en zo in het geheugen geprent van zangers en luisteraars.

De liturgie vormde en vormt vooral een efficiënt middel om de religieuzen een sterk ontwikkelde en op het gehoor steunende bijbelkennis bij te brengen. Binnen de gezongen liturgie vervullen de psalmen uiteraard een hoofdrol. Ze passeren wekelijks de revue tijdens het officie.

Ook de adellijke nonnen in die tijd hadden over het algemeen geen taalonderricht gehad en waren analfabeet. In de liturgie bouwden de religieuzen een orale traditie op van luisteren, zingen, maar ook van het doorgeven aan de volgende generatie, of de niet-religieuzen, de mensen die hun liturgische diensten bezochten.

Wat ik vorige keer ook vertelde, maar hier herhaal omdat het zo belangrijk is voor Hildegards werk: achter die vorm van liturgie ging een hele monastieke traditie schuil van ceremoniële handelingen, waarmee het individu ook geleidelijk aan dat wat men zag en hoorde en zelf zong en zei kon verinnerlijken, zich eigen kon maken,

Nonnen die bijvoorbeeld de psalmen konden voorlezen, werden als ‘geletterden’ gekwalificeerd. Dit was een belangrijke statusverhoging.

Belangrijk is in Hildegards ontwikkeling dat ze zelf een deel van haar vorming heeft genoten in het Disibodenbergse dubbelklooster, dat aanzienlijk meer infrastructuur tot kennisverwerving bood dan een doorsnee nonnenklooster.

Ik voeg hier opnieuw enkele conclusies van Deploige toe:

Hildegard zag zichzelf niet als een bevlogen mystica, maar als een goddelijk geïnspireerde profetes, waardoor er in haar houding een grote strijdbaarheid ontstaat.

Hildegard beroept zich niet op een persoonlijke relatie met God, wat andere mystici vaak wel deden, maar de waarschuwendende boodschap van God staat bij haar centraal.

Hildegard maakt in haar visioenen een verbinding tussen ethiek en esthetiek. Dat wil zeggen dat in die middeleeuwse tijd ‘men’ begrip krijgt voor waarom het gaat in het leven. Als je die ‘deugden’ als ‘godskrachten’ hanteert, of inzet, dan gaan die vervolgens voor jou werken en zal de wereld er een stuk beter gaan uitzien.

Met de esthetiek van de visioenen, de schoonheid ervan, de kleuren, wordt de mens tot in zijn zintuigen geraakt; daarmee wordt iets toegevoegd aan het leven van de middeleeuwse mens. Kleuren zijn belangrijk in de middeleeuwen. De adel beschikte in de middeleeuwen over kleuren in hun kleding en kenmerken. De boeren liepen in ongeverfde lommen. Verf en kleur waren kostbaar.

Enerzijds geeft Hildegard de geleerden en kerkheren er van langs, anderzijds beeldt ze 'de kerk' uit als een mooie vrouw, 'Ecclesia' die haar taak in de wereld heeft te vervullen.

Hildegard beschouwt de kerk niet als iets statisch, maar als een toren in opbouw, waaraan nog heel wat werk verricht moet worden.

Aan Deploige 's punten wil ik enkele opmerkingen toevoegen van Mieke de Kock-Rademakers in noot 7 van haar lezing, die ze op woensdag 18 september 2013 hield in het Soeterbeek Programma van de Universiteit van Nijmegen:

Scivias, als denkweg te voet: een Pilgrims Progress, bevruchting door Gods Woord, rijpen en vrucht dragen.

De verhouding van Scivias I, II en III is 1: 2: 3. Want gevorderd tot deel II. draagt men de leerstof van deel I met zich mee. Zo draagt de pelgrim ook weer in deel III de innerlijke bagage van deel I en II In tegenstelling tot de stoffelijke wereld wordt de pelgrim, vergeestelijkt, steeds lichter, tot hij uiteindelijk opstijgt naar God. Diezelfde trits heeft zijn weerklank in Hildegards 'onderricht zijn': in Scivias I. is zij in-docta (niet onderricht), in Scivias II. noemt God haar interius docta (innerlijk onderricht) en in Scivias III. docta (geleerd), zodat ze dan zelf, en niet God, het woord zal voeren. Zelf noemt ze zich dan toch weer opnieuw: indocta.



Literatuur

- Bauer, Raoul, 'De geniale mislukking van de middeleeuwen', Antwerpen 1985
- Bercken, Louis A.M., 'De universele geneeskunst van Hildegard von Bingen', Deventer 1997
- Bingen, Hildegard van, *Scivias Pars I, Ken de Wegen, deel I* Latijn-Nederlands, met commentaar, vertaald door drs. Mieke Kock-Rademakers (uitgegeven in eigen beheer SHB Rumst)
- Bingen, H. v., 'Nun höre und lerne, damit du errötest...' Briefwechsel - nach den ältesten Handschriften übersetzt und nach den Quellen erläutert, Freiburg/Basel/Wien 1997
- Boelaers, fr. Henri o.s.b., Commentaar op de miniaturen in Scivias van Hildegardis von Bingen, Doetinchem 1984
- Boelaers, fr. Henri o.s.b., 'de Ariadnedraad van een monnik. Een halve eeuw meditatieve omgang met Hildegard van Bingen', Kampen 1997
- Deploige, Jeroen, *In nomine femineao indocta*. Kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen (1098-1179), Hilversum 1998
- Duby, Georges 'Ridder, vrouw en priester. De middeleeuwse oorsprong van het moderne huwelijk'. Amsterdam 1985
- Forster, Edeltraud, Aebtissin, Eibingen, 'Hildegard von Bingen. Prophetin durch die Zeiten. Zum 900 Geburtstag', Freiburg/Basel/Wien 1998
- Hoving, Jan (red), Hildegard van Bingen. Spiegel van hemelse geheimen, Baarn 1998
- Lautenschlager, G., 'Hildegard von Bingen: Die theologischen Grundlegung ihrer Ethik und Spiritualität', Stuttgart 1993
- Mulder, Ety, 'Hildegard. Een genie uit de middeleeuwen', Amsterdam 1998

- Pleij, Herman, 'Kleuren van de middeleeuwen', Bloemendaal 1994
- Rebcke, Louis, 'Hildegard van Bingen'. Deventer 1981
- Riedel, I., 'Hildegard van Bingen, profetes van kosmische wijsheid', Baarn 1996
- Rubenstein, Richard, 'Kinderen van Aristoteles. Hoe christenen, moslims en joden verlichting brachten in de donkere Middeleeuwen', Amsterdam 2004
- Schilling, Rita, 'Hildegard van Bingen. Bazuin van het levende licht. Vijf visioenen', Baarn 1998
- Strehlow, dr. W., 'Hildegard van Bingen Kookboek', Fontein ongeveer 1998
- Strickerschmidt, H., 'Hl. Hildegard, Heilung an Leib und Seele, Gesundheit und Lebenskraft. Praktische Ratschläge zur positiven Lebensgestaltung', Augsburg 1993

Muziek/video

- Hildegard von Bingen 'O vis aeternitatis', Vesper in der Abtei St. Hildegard, Schola der Benedikterinnenabtei St. Hildegard, Eibingen. Arsmusici CD
- 'A feather of the breath of God' Sequences and hymns by Abbess Hildegard of Bingen, Gothic Voices with Emma Kirkby, Hyperion CD
- Hildegard von Bingen 'Ordo Virtutum, Performed by Vox Animae 1997 Video
- 'Seraphim', Ensemble Cosmedin, Hildegard von Bingen, Stephanie Haas, Christoph Haas